

تفاوتی اساسی با دیگر شراح صحیفه دارد، و آن اینکه لنبانی شرح خود را از آغاز دعای اول، و نه سند کتاب، آغازیده بخش «سند صحیفه» را به توضیح نگرفته، سؤالی جدی است، که می‌تواند بر برخی از ابهامات فرهنگی اصفهان در آن عصر پرتو افکند، و یا از وجود رسائل مستقلاً در شرح این سند - که در برخی متون بدان اشاره هم شده -، پرده بردارد. آیا مؤلف ما در این بخش، به وجود آن شروح و یا رسائل مستقل اعتماد کرده؟، و یا بعل فرهنگ بنیامده است؟ در پی شرح این بخش برنامده است؛ هر آنگونه که باشد، بدنه اصلی این شرح را بخش ادبی احادیث و مباحث زان پس پاره‌ای احادیث و مباحث معارفی، که می‌تواند در فهم بهتر کتاب حاضر، در مجموع شرح شش عبارات نخست صحیفه شریفه را در بردارد. تصفح اجمالی کتاب، بوضوح نشان می‌دهد که مؤلف ما در شرح سه دعای نخست، طریق تفصیلی را

جایگاه سید حمیری در ادبیات شیعه

پیش گرفته و در شرح سه دعای دوم، به ایجاز گزاشده است، و این ایجاز هرچه به پایان کتاب نزدیک می‌شویم، بیشتر بچشم می‌آید. تفصیل

عصر عباسی و شکوفایی شعروادب

مقالات

بازتاب مبانی سیاسی و کلامی تفکر شیعی

در شعر سید حمیری

زهرا طهماسبی

دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عرب، دانشگاه اصفهان

چکیده

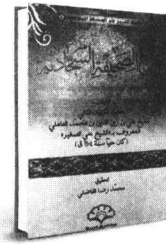
شعروادب شیعی همواره با محوریت موضوعاتی چون جانشینی و خلافت بی چون و چرا و بلافصل حضرت امیر علیه السلام پس از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، مدح ائمه معصومین علیهم السلام و داشتن بیان احتجاجی از نظریات سیاسی و اعتقادی حزب شیعه، اقیانوسی از معانی و مضامین ناب و سرشار از عاطفه خالص و برآمده از عمق جان پیروان خود را به گستره شعروادب هدیه کرده است. یکی از برجسته‌ترین چهره‌های ادبیات شیعه در دوران عباسی اول که سهم بزرگی در خلق اشعار خالصانه شیعی دارد؛ سید حمیری می‌باشد، که در شعراو، مبانی سیاسی و کلامی تفکر شیعی، ظهوری آشکار دارد؛ پرداختن به این مبانی فکری، می‌تواند موضوع مناسبی برای پژوهش‌های علمی در حوزه ادبیات شیعه باشد.

واژگان کلیدی: مبانی سیاسی، مبانی کلامی، تفکر شیعی، سید حمیری.

مقدمه

عصر عباسی از درخشان‌ترین و شکوفاترین دوره‌هایی است که جریان شعروادب و علم و فرهنگ در طول تاریخ دیده است؛ لذا خیل عظیم ادیبان، شاعران، فرهیختگان، علما و مفسرانی که این دوره برجسته در دامان خود پرورش داده است، همواره در کانون توجه و عنایت محققان و پژوهش‌گران رشته‌های مختلف علمی - ادبی بوده است؛ جنبه‌های متفاوت و متنوع شخصیتی آنان، همچنین ویژگی‌ها و ممیزه‌های مختلف آثار علمی و ادبی ایشان، مورد پژوهش‌ها و بررسی‌های دقیق و موشکافانه قرار گرفته است.

۱. شرح الضحیفة السجادية
تألیف: حفید الشہید
الثانی الشیخ

کامل آن پی برد.
نمی توان به حجم
نیز در میانہٴ راه باز مانده، و از اینرو
بخود اختصاص داده، دعای ششم
۶۲ و دعای پنجم تنها ۱۷ صفحه را
گرفته، در حالی که دعای چهارم
نخست ۴۴۸ صفحه را در بر
آنکه شرح سه دعای
مذعبی
این

تأثیر رشد اقتصادی
در گسترش ادبیات
در عصر عباسی

جریان شعرو ادبیات نیز در جامعهٴ عباسی، به سبب رشد سطح اقتصادی و بهبود وضع معیشتی مردم، گسترش و درخشش چشمگیری را تجربه کرد و در تنوع و پردازش موضوعات و اغراض مختلف شعری و نثری، یکی از نقطه‌های اوج کامیابی و دوره‌های پرتأثیر و پرثمر خود را پشت سر نهاد. خلافت و حکومت اسلامی نیز که خلفای عباسی آن را غاصبانه و با سوء استفاده از جایگاه والای خاندان پیامبر ﷺ در میان مردم و احساسات پاک و خالصانهٴ توده‌های جامعه نسبت به ایشان، به چنگ آورده، و به نام خون خواهی اهل بیت ﷺ، جان و مال و اعتقادات مردم را تصاحب و تسخیر کرده بودند، در موضع حقیق و راستین خود قرار نگرفته و همچنان به مسیری که در عصر اموی آغاز کرده بود؛ ادامه می‌داد.

بی‌تدبیری و بیگانگی خلفای عباسی از موضع دین و دستورات الهی، ثروت و قدرت بادآورده و بی‌پایان که در این دوره نصیب دستگاه خلافت و طبقات ثروتمند جامعه شده بود، منشأ ایجاد و رواج فساد و بی‌بند و باری در میان طبقهٴ حاکمه و به تدریج در میان همهٴ اقشار جامعه گردید و همان‌گونه که توده‌های مختلف مردم را به کام گناه، فحشا، خمر، مجون و... می‌برد، جریان شعرو ادب و فرهنگ را نیز به تبع خود به بیراههٴ آشکاری می‌کشاند که اثر زیانبار آن را در سراسر ادب عباسی و تا قرن‌ها در ادبیات دیگر دوره‌ها، مشاهده می‌کنیم.

شاخهٴ ادبیات و شعر شیعه، در میان این موج اباحی‌گری که بر بیکرهٴ ادبیات این دوره، مستولی شده بود، در همین روزگاران به اوج شکوفائی و هنرنمائی و مضمون‌پردازی خود رسیده بود. شعرو ادب شیعی همواره با محوریت موضوعات زیر، اقیانوسی از معانی و مضامین ناب و سرشار از عاطفهٴ خالص و برآمده از عمق جان پیروان خود را به گسترهٴ شعرو ادب هدیه کرده است:

جانشینی و خلافت بی‌چون و چورا و بلا فصل حضرت امیر ائمهٴ علیؑ پس از پیامبر اکرم ﷺ، غاصبانه و نامشروع بودن خلافت و حکومت هر حاکمی غیر از ائمهٴ اهل بیت ﷺ، مدح حضرات معصومین ﷺ، سرایش مظلومیت‌ها و مصیبت‌های بی‌پایان خاندان پیامبر ﷺ، بیان احتجاجی از نظریات سیاسی و اعتقادی جریان شیعه.

یکی از برجسته‌ترین چهره‌های شیعه در دوران اول عباسی که سهم بزرگی در خلق اشعار خالصانهٴ شیعی دارد؛ محمد بن یزید بن ربیع حمیری معروف به سید حمیری - متوفی به سال ۱۷۵ هـ.ق - می‌باشد. او که در خانواده‌ای اباضی مسلک - که از دشمنان سرسخت حضرت علیؑ بودند - متولد شده بود، هیچ‌گاه به راه پدر و مادر خویش نرفت و هرگز زبان به سب و دشنام ائمهٴ معصومین ﷺ نیالود و همواره موهبت ولایت ایشان را در سینه داشت. در آغاز کیسانی مذهب (پیرو محمد بن الحنفیه) شد. اما زان پس به اشارت و ره‌گشائی مولایش امام جعفر بن محمد ﷺ در میانین سالهای عمر، با اعتقاد کامل به مذهب حق جعفری گروید.

علی بن
زین الدین بن محمد
العالمی المعروف بالشیخ
علی الصغیر کان حیاً سنة
۱۱۰۴ ق. (۱). تحقیق: محمدرضا
الفاضلی، ج. ۱، ص. ۸۵۵.
هشتمین حلقه از «سلسله الشروح
علی الضحیفة السجادية» شرحی
است، که به باور این بنده، در میان
شروح متوسط‌الجزم

مضامینی از ادبیات و شعر
شیعی در عصر عباسی

صحیفة شریفه،
می‌تواند عالی‌ترین شرح، لقب
گیرد. شیخ علی بن زین الدین
بن محمد بن علی بن زین الدین
شہید ثانی، معروف به
شیخ علی

آشنائی با مبانی تفکر شیعه و چگونگی تجلی آن در ادبیات

برای ورود به بحث چگونگی ظهور مفاهیم شیعی در شعر دست‌های از شاعران در طول تاریخ به طور عام، و بررسی چگونگی تجلی مفاهیم سیاسی و کلامی در آثار شاعر مورد بحث (سید حمیری)، ضروری به نظر می‌رسد که در ابتدا اصطلاح شیعه و جایگاه تاریخی و تاریخیچه آن اندکی روشن گردد، و پیرامون نحوه شکل‌گیری حزب شیعه به عنوان یک حزب سیاسی در تاریخ اسلام و کیفیت ظهور و رشد ادبیات شیعی در کنار سایر شاخه‌های ادبی مسلمانان توضیحاتی تقدیم گردد، تا با تعیین محدوده گسترده‌ی مضامین و مفاهیم در ادب شیعی، تصویر درستی از این واقعیت تاریخی-سیاسی در این عصر بدست داده شود.

اگر بخواهیم ابتدا به تعریف روشنی از معنی لغوی و اصطلاحی شیعه دست یابیم، باید بگوئیم تشیع به معنی مشایعت و همراهی، و یا پیروی کردن و همیاری کردن و در پی یکدیگر آوردن چیزی، و یا محبت و دوستی چیزی است. (الوالتی، ۱۴۰۱ هجری، ص ۱۱؛ الجوهری، بی تا، ج ۳، ص ۱۵۶؛ تاج العروس و لسان العرب ذیل ماده شیع). لسان العرب شیعه را گروهی که بر یک امر خاص تجمع می‌کنند معنی کرده است؛ پس شیعیان یک فرد، پیروان و یاران او هستند و این اسم (علم بالغلبه شده است برای آنان که از علی علیه السلام و خاندان او تبعیت می‌کنند. (السیبیتی، بی تا، ۱۹۷۸ م، ص ۱۲۹؛ و عبدالقادر ۱۹۶۹ م، ص ۱۰).

همانگونه که شهرستانی می‌گوید: شیعیان کسانی هستند که از میان همه صحابه رسول صلی الله علیه و آله تنها علی علیه السلام را تبعیت می‌کنند و به امامت و جانشینی او از طریق نص و تعیین الهی معتقد هستند و وصایت و جانشینی آشکار یا باطنی ایشان را پذیرفته‌اند. آنان همچنین معتقدند این امامت از میان اولاد علی خارج نمی‌شود، حتی اگر به ظلم و ستم از ناحیه دیگران و یا به شکل تقیه و موقتاً از ناحیه خود امام باشد. آنان همچنین قائلند که امامت یک امر مصلحتی و مشورتی نیست، بلکه جزء مسائل اصولی و زیربنائی و از ارکان دین بوده، و پیامبر اجازه اهمال و غفلت از آن و واگذاری آن به دست عامه مسلمین را ندارد. وجوب تعیین امام از ناحیه خدا، وجوب عصمت برای پیامبران و امامان و اجتناب ذاتی آنان از گناهان صغیره و کبیره در قول و عمل، و تولی و تبرئ از مشترکات همه فرق شیعه است. (الشهرستانی، ۱۹۶۲ م، ج ۱، ص ۱۴۶، الوالتی، همان، ص ۱۱۲، وجدی، ۱۹۲۴ م، ج ۵، ص ۴۲۴). شهید ثانی می‌گوید: این تعریف، گروه‌های ملحدی را که از شیعه جدا شده و به بیراهه رفته‌اند. مثل واقفیه و فتحیه و جارودیه دربر نمی‌گیرد. (شهید ثانی، ۱۹۶۷ م، ج ۲، ص ۲۲۸) پس از بررسی و تعیین معنای لغوی و اصطلاحی در واژه شیعه و تشیع باید دید آغاز شکل‌گیری این نحله اعتقادی به چه زمانی برمی‌گردد و این لغت از چه زمانی به گروهی خاص از مسلمانان اطلاق شده است. در باب اینکه واژه شیعه دقیقاً از چه زمانی در میان مسلمانان رایج گشته و به معنای سیاسی و اجتماعی خاصی به کار گرفته شده، در میان دانشمندان و مورخان اختلاف نظر بسیاری است.

صغیر - زنده در - ۱۱۰ ق. - که به دفاع و بلکه عبارات او در شرح لمعه، شرح چنان لطیف و در این بظرافت کتاب را به شرح گرفته است، سیره علمی و سیره عملی او تفاوت خوانندیم، چه این شرح حجم ۷۷۱ صفحه تمامی صحیفه شریفه در آنها در افاده مطالب علمی بسیار از مراجعان کرده، که در دستگیری آسان بمعانی مورد

تجلی مفاهیم

سیاسی در شعر

نظر بسیار نیز گرمیومی کرده است. شیوه مؤلف در این شرح بر آن است که نخست بندی از صحیفه شریفه را نقل می‌کند، و از آن پس در ذیل سه عنوان - که در سراسر کتاب به یکسان تکرار

مفهوم شیعه از

منظر شهرستانی

می‌شود... به تبیین متن می‌پردازد. این سه عنوان عبارتند از ۱. اللغه؛ ۲. الإعراب؛ ۳. المعنی؛ تفسیر پژوهی، ذهن حوزه تفسیر و تفسیر پژوهی، مجمع البیان، و انسان را بسوی مجمع البیان، و زیبایی‌های خاص آن رهنمون در بخش نخست، مؤلف

ما به معانی لغوی الفاظ و نیز در برخی موارد، به نحوه تلفظ آن، می پردازد. سخن از اعراب در دو مین بخش، سخن از اعراب در دو مین بخش از متن را نقل، و نخست کلمه ای از متن را نقل، و نگاه به توضیحات خود می پردازد. در سومین بخش از در شرح شیوه شرح مزجی را در تفریح می گیرد، و با اختلاط میان پیش می گیرد، بشیوائی خواننده متن و شرح، رهنمون می شود. متن و شرح را قلم، از ارجی را به مراد متن راقم، از ارجی این بخش به پیافه، از ارجی تمامی شروع صحیفه، از ارجی بلند و قدری آشکار، درباره این شرح کتاب را آن که بختیاری مآرا، که امروزه بیضه دستنوشته این کتاب را بدست داریم، و از اینرو با تلاشی که

عبدالله نعمت می گوید:

«معنای واژه تشیع، در گذشته، بسیار بیش از آن چه ما اکنون از آن می فهمیم، بوده است. تشیع چشمان خود را در زمان حیات علی علیه السلام و معاویه گشود. در آن زمان که درگیری میان دو جناح قدرتمند جامعه در دو حیطه نظری و عملی به حد اعلی خود رسیده بود درست در آن زمان که مسلمین بر سر دو مبدأ اساسی سیاسی و اعتقادی از یکدیگر جدا شده بودند». (نعمت، ۱۴۰۰ هجری، ص ۴۹)

ایشان سپس به برشمردن وجوه مختلفی که برای مبدأ تشیع ذکر شده می پردازد، و ادامه می دهد: «برخی معتقدند که شیعه از روز سقیفه بوجود آمده است، یعنی در آن زمان که علی علیه السلام خلافت ابوبکر را نامشروع دانست و انصار فریاد زدند: علی علی».

و برخی دیگر معتقدند مبدأ شکل گیری شیعه، روز شورا بوده؛ عده ای آغاز شیعه را، یوم الدار دانسته و گروهی می گویند آن هنگام که عثمان بن عفان محاصره و کشته شد، گروه شیعه نیز شکل گرفت؛ برخی دیگر ایام جنگ جمل را آغاز پایه گذاری اعتقاد شیعه می دانند، و گروهی نیز عام الجماعة یعنی سالی که امام حسن علیه السلام با معاویه صلح کرد را، مبدأ پیدایش فکرتشیع می دانند (نعمت، همان، ص ۵۱-۴۹).

آشنائی با میراث ادبی شیعه:

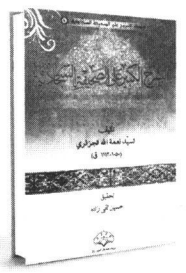
ادب ملتزم اهل بیت علیهم السلام در عصر عباسی اول

همانگونه که پیداست شعرو ادب شیعه به دلیل اینکه بیش از هر چیز بازگو کننده آراء و عقاید عمومی یک حزب سیاسی بوده و به عنوان یک رسانه جمعی در طول تاریخ، صدای پیروان یک عقیده سیاسی اجتماعی خاص را به گوش دیگران می رسانده، ادبی سیاسی محسوب می شود. لذا ابتدا باید به معنای روشنی از سیاست و ادب سیاسی دست یابیم: معنای لغوی کلمه سیاست، تدبیر امور مردم، و مالکیت و ریاست داشتن بر آنان، می باشد. پس شعر سیاسی نیز قسمی از ادب است که به نظام حکومت در داخل یک سرزمین، یا روابط خارجی آن با حکومت های دیگری پردازد، یا صدای احزابی که در داخل یک حکومت هستند را به گوش مردم و سردمداران می رساند. بنابراین شاعران، خطیبان و نویسندگان تا زمانی که آزادی اندیشه و آزادی ادبی در میان انسان ها حاکم است حق دارند به بازگویی نظریات سیاسی خود پردازند. شعرو ادب عربی از دوره جاهلی پیوندی ناگسستنی با سیاست داشته است. یعنی از زمانی که قبیله به عنوان نمونه کوچکی از یک دولت و جامعه بشری منظم، مطرح بوده است (الشائب، ۱۹۷۶ م، ص ۱۰۵).

یکی از پژوهشگران ادبی در توصیف ادبیات شاعران شیعه می گوید:

وجوه مختلف برای مبدأ تشیع

در کار کرده - با اطمینان می توانیم خود را در محضر این مصحح ارجمند کتاب شرح کرامت، بدانیم. والحمد لله اولاً و آخراً.

۹. الشرح الكبير على الصحيفة السجادية. تأليف: السيد نعمة الله الجزائري (ق). تحقيق: حسين تقى زاده. ج ۷۰۸ ص.

سید

نعمه الله

جزائری - ۰۵۰ (ق)

علامه مجلسی، هر چند بیشتر

بجق می‌توان او را میراث‌دار آن

استاد عظیم الشأن، در ساحت

علم الحدیث خواند.

شرح روایتی ما - همچون

کتاب تهذیب الأحکام، شرح

روضه التوحید صدوق، شرح

او - نشان دهنده دل‌بستگی‌های

فراوان او به این حوزه از تحقیقات

حدیث پژوهانه است. در این

میان اما، نردی که سید با

صحیفه شریفه باخته، از لونی

دیگر است. امروزه از او چهار

متن مستقل بر کرانه صحیفه

می‌شناسیم: ۱. الشرح الکبیر علی

«شعروادب آنان، شعریک روح انقلابی و یک عاطفه صادقانه و محبتی خالص و بی‌دریغ است شعری، مملو از یک عقیده راسخ که شیعیان براساس آن، یکی از ارکان اصلی تمدن بزرگ اسلامی را در اوج شکوفائی پی‌ریزی کرده‌اند. آنان بزرگ‌ترین شأن و جایگاه را در خیزش عاطفی و سیاسی جریان ادبی دارا بوده‌اند». (طه حمیده، ۱۹۵۶ م، ص ۳۲۹)

در چارچوب ادبیات اهل بیت، دو نوع شعروادب را می‌توانیم ببینیم: یکی از آن دو در افق از سادگی و روانی ویژه‌ای بسر می‌برد، و در جامه‌ای از سادگی فطری خود جلوه می‌کند و چیزی از ویژگی‌های تأثیرگذار برگستره‌های ادبیات را نمی‌شناسد و در مقابل هیچ‌یک از آنان تسلیم نمی‌شود. بر این نوع از ادب می‌توانیم به عنوان بازگوکننده عواطف شخصی و درونی ادیب استدلال کنیم، آئینه‌ای از روحتیات و عقاید شخصی شاعر که بخش زیادی از رنگ و لعاب شعر جدلی را نمی‌پذیرد، زیرا که سعی در تصویرگری مفاهیم در قالبی کاملاً ساده و واقعی دارد. اغراض و موضوعات ادبیات تا اواخر قرن اول بسیار ساده و بسیط بوده، و پس از آن در کنش متقابل با مظاهر جدید زندگی، به سوی پیچیده‌تر شدن گام برداشته است. (نعمت، ۱۴۰۰ هـ. ق، ص ۹۰-۸۹)

برای مثال سید حمیری در همین فضای ساده، شعر سیاسی می‌گوید:

بیتُ الرِّسَالَةِ وَ النُّبُوَّةِ وَ الَّذِیْنَ
 الظَّاهِرِیْنَ الصَّادِقِیْنَ الْعَا
 یُن نَعُدُّهُمْ لِذُنُوبِنَا شَفَعَاءَ
 لِیَمِیْنِ السَّادَةِ التَّجَبَّاءِ
 اِرْجُو بِذَاكَ مِنَ الْاِلهِ رِضَاءَ
 (حمیری، دیوان ۱۴۲۰، ۲۳-۲۲)

ترجمه: «خاندان رسالت و نبوت، همانان که ما ایشان را شفیعان روز محشر می‌دانیم، سروران شریف و بزرگواری که پاک و راستگوی و دانشمند هستند، من به ریسمان محبت ایشان چنگ زده‌ام و بدین دست‌آویز، از پروردگارم امید رضایت را دارم».

ادبیات شیعه از آغاز کار خود، در همه انواع جدل، احتجاج، مدیحه، رثا و هجو، با این ویژگی سادگی همراه بود. تمامی این انواع ادبی - که شعروادب شیعه، هر یک از آنها را با ممیزات و ویژگی‌های خاص خود آفریده است؛ از آن جهت که جزئی از ادبیات وسیع عربی - اسلامی هستند؛ همه شرائط و مشخصه‌های ادب عربی را در هر سه دوره صدر اسلام، اموی و عباسی، دارا می‌باشند. مجال ادبی شیعه توانسته است حق خود را به شایستگی از آن دسته تحولات و پیشرفت‌های جدید که در طول زمان در جامعه اسلامی رخ داده بود، بستاند.

انواع شعر در ادبیات اهل بیت علیهم‌السلام

بشرح‌تر
 از آن سخن خواهیم
 گفت - ۲۰. نور الأنوار فی شرح
 کلام خیر الأخبار - در همین مقال،
 ذیل شماره ۱۵ از آن سخن خواهیم
 کرد - ۳۰. حاشیه الطریقه فی
 الکامله. ۴. التلکات الصحیفه
 شرح ملحقات الصحیفه. از
 این چهار شرح، مورد
 شماره اول،

سادگی، ویژگی محوری ادبیات شیعه

نهمین
 زنجیره از سلسله شروح
 حاضر را تشکیل می‌دهد. این
 شرح در نظر مؤلف

گسترده ترین شرح او بر صحیفه شریفه بوده، که پیش از آن دیگر شرح، به تألیفش پرداخته است. جزائری در مقدمه نور الانوار - شرح صغیر - می نگارد: «کتابنا علیها آیة فی عنوان السجادیة» فی عنوان الشباب شرحاً مبسوطاً و واقعاً، ومنهلاً عبداً صافياً، و قد رأینا الطباع آیة إلا الاختصار، منحرفه إلا عن الذی فیها شرحاً آخر فحینئذ آن نعلق علیها شرحاً آخر فحینئذ آن الحال، و یکون خالیاً من یناسب الحال» [۲۸].

عجیب آن که او بهنگام تألیف سنین شباب بوده، و به تعبیر دقیقی تر

بنابراین ویژگی های مختص به هریک از ادوار ادبی در آن وارد شده، تا جائی که عوامل تأثیرگذار این دوره ها - مانند فرهنگ و تمدن، تاریخ و فلسفه - با عناصری از این ژانر ادبی در می آمیزد، و در آن مشخصه ها و ویژگی هائی تجلی می یابد، که از متن شرائط سیاسی هر دوره الهام گرفته است. شرائط سیاسی حاکم بر زمان که هر آن و در هر دوره ای کوبش گام های خود را بر علویان و شیعیان آنان سخت تر و سنگین تر کرده است. شاعرما، در بیان احساسات خروشان شیعی خود، با رعایت یک زبان و گفتمان سیاسی خاص، می سراید:

إِنَّ امْرَأاً خَصَّمَهُ أَبُو حَسَنِ لِعَازِبِ الرَّأْيِ دَاخِضُ الْحَجَجِ
لَا يَقْبَلُ اللَّهُ مِنْهُ مَعْذَرَةً وَلَا تُثْلِقِيهِ حَجَّةُ الْفَلَجِ
(دیوان، ص ۶۵)

ترجمه: «آن که با ابوالحسن امیرالمؤمنین وارد مناقشه و بحثی شود سست رأی بوده و احتجاج هایش بر باد رفته است. خداوند هیچ عذری را از دشمن علی علیه السلام نخواهد پذیرفت و او هرگز به یک استدلال قاطع و بی بدیل دست نخواهد یافت».

عواملی که با فراوانی زیاد در درون مایه ادبیات شیعه بچشم می خورند، عبارتند از:

۱. عقیده ی شیعی ریشه دار و زنده

این اعتقاد بر همه پیروان خود سیطره ای افسون گروبی چون و چرا دارد؛ تا جائی که همه زوایای روحی و فکری آنان را تسخیر کرده، و در بخش عظیمی از عواطف و آرزوهای آنان تجلی یافته است.

أَجْدُ بَالٍ فَاطِمَةَ الْبُكُورِ فَدَمْعُ الْعَيْنِ مِنْهُ لَغْزِيرُ
لَقَدْ سَمِعُوا مَقَالَتهِ بَحْمٍ غَدَاةً يَضُّهُمْ وَهُوَ الْغَدِيرُ
فَإِنْ وَلِيْتَكُمُ بَعْدِي عَلِيٌّ وَمَوْلَاكُمْ هُوَ الْهَادِي الْوَزِيرُ
(دیوان، ص ۹۳-۹۲)

ترجمه: «خاندان فاطمه علیها السلام شایسته ترند به اینکه برایشان شب زنده داری و سحرخیزی کنیم در حالی که اشک چشمانمان چون باران سیل آسای بهاری ریزان است. همه جمعیت سخن آن بزرگوار را در روز غدیر خم شنیدند در حالی که همگان در کنار برکه ای بودند.

عوامل مؤثر در ادوار ادبی

تنها بیست و هشت سالی داشته است! او در همان شرح صغیر باز با اشاره به این کتاب کبیر می آورد: «تم الشرح المبارک المثلوق بالصحیفه الشریفه علی يد مؤلفه الفقیر الی الله الغنی نعمة الله الحسینی الجزائری فی بلدة خرم آباد اوان انصرافی من زیارة مولای الرضا علیه السلام فی الألف» [۲۹].

عقیده شیعی، درون مایه ادبیات

می دانیم که سی د سال ۱۰۵۰ هـ ق. از مادر بزراد، و از این رو در سال ۱۰۷۸، بیست و هشت سالی بیشتر نداشته است. اکنون نسخه این شرح تا میانه شرح دعاء سی و دوم صحیفه بدست است، و

هیچ نمی‌دانیم که آیا شارح ما تمامی کتاب را شرح گرفته اما دستنوشتی از آن بخش دیگر بدست ما نرسیده، یا او اساساً از تألیف ادامه از آن بسنده کرده است. هر گونه را در بیشتر مواضع آن، می‌توان حاشیه‌ای به‌طور مصطلح آن، و نه شرحی به معنای شخصیتی سید مؤلف، به وجه دریافت که او در شرح خود از حوزه احادیث معصومین علیهم‌السلام، بهره بسیار برده، و از اینرو شرحش در شمار دارد. با اینهمه اما گه‌گاه قرار دارد. با اینهمه اما گه‌گاه دیگر و جوه شخصیت او نیز، بر کتاب سایه می‌اندازد، و جوهی که در این سه قرن، گاه زمینه

بسیار برده، و از اینرو شرحش در شمار دارد. با اینهمه اما گه‌گاه قرار دارد. با اینهمه اما گه‌گاه دیگر و جوه شخصیت او نیز، بر کتاب سایه می‌اندازد، و جوهی که در این سه قرن، گاه زمینه

تأثیرات فرهنگی در نظام بخشی تفکر شیعی

مجاذلات دامنه‌داری را نیز فراهم کرده است. نمونه را، او در شرح آغازین بند دعای بیست و سوم، آنگاه که از «جن» سخن می‌گوید، نخست به رد وجود جن از سوی برخی از

نقش میراث روائی در شعر سید حمیری

معا صراحتش او را رد می‌کند، و آنگاه می‌نویسد: «وَأَمَّا أَنَا فَقَدْ شَاهَدْتُ مِنْهُمْ امْرَأَةً اسْمُهَا حَسَنَةُ، وَ رَجُلًا يُقَالُ لَهُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، وَ جَرِي لِي»

در حالی که ایشان می‌گفت سرپرست و مولای شما پس از من همین علی است و هموست که هدایت‌گر به راه راست و جانشین من است.»

۲. تأثیرپذیری از فرهنگ فلسفی و کلامی

فرهنگی که در اکثر نسل‌های مسلمانان تأثیر گذاشت و همواره پس از ورود خود به متن فرهنگ و تمدن عباسی همراه آنان بود، و در پیش چشم آنان مجال‌های گسترده‌ای از عالم خیال و سمت‌دهی خاص اعتقادی را گشود، و بر استواری تفکر شیعی و نظام بخشی آن به شکلی منطقی و خطابی، تأثیر مستقیمی نهاد. تأثیری که بیش از تأثیرات هر نحله فکری دیگر بود و جذابیت و شکل ادبی خاص خود را داشت، و همین جذابیت و تازگی آن باعث شد که ادبیات شیعه به چنین سمت و سوی اعتقادی دست یابد، که از روح کلی فلسفه و کلام سیراب شده و در عین حال بر آفاق گسترده‌ای از خیال شاعرانه تکیه زند. ادبیات شیعه آموزه‌های بسیاری را از این فرهنگ فلسفی اخذ کرده، و از زبان خاص و اصطلاحات و تعبیرات آن تأثیر پذیرفته است.

۳. مجموعه احادیثی که از ناحیه پیامبر و ائمه علیهم‌السلام رسیده است

در میراث روائی و حدیثی موجود، عنایت ویژه‌ای به مبانی تفکر شیعه و کرامات و فضائل پیامبر و ائمه علیهم‌السلام شده است، و این مطلب تأثیر چشم‌گیری بر این ادبیات خاص گذاشته، و آن را به رنگ‌های گوناگونی که از میراث روائی اخذ شده، رنگ آمیزی کرده است، جلوه ادبی دلنشینی که بیشتر شاعران پیش از این دوره با آن نا آشنا بوده اند. سید حمیری نیز با بهره‌گیری از حال و هوای کلامی و فلسفی حاکم بر زمان خود و همچنین استفاده از مفاهیم روائی و تاریخی، در مدح امیر المؤمنین علیه‌السلام می‌گوید:

سائل قریشاً به ان كنت ذا عمّة	من كان اثبتها في الدين اوتادا
من كان اقدمها سلماً و اكثرها	علماً و اظهرها اهلاً و اولادا
من و خدا الله اذ كانت مكذبة	تدعو مع الله اوثاناً و ائدادا
من كان يقدم في الهيجاء ان نكلوا	عنها و ان بخلوا في ازمة جادا

(دیوان، ص ۷۲)

ترجمه: «اگر در شک و تردیدی گنگ دست و پا می‌زنی، از اهل قریش بپرس که چه کسی استوارترین ایشان در دینداری است؟ چه کسی طلایه‌دار ایشان در اسلام آوردن بوده؟ و داناترین آنان، و نیز دارای پاک‌ترین فرزندان و خانواده در میان ایشان بوده است؟»

معمم
کلام، و اخیراً
پایخبات» (۳۰).
آیا واقعاً سید جزائری با زنی جنبه
و مردی جنبی - ولو تنها یک مرتبه
سخن می کرده و از آنان اخباری که
- شنوده است؟! شرح خود
می شنوده است، و از
او گه گاه در مطای
می آورد هم، از سوتی
عبرت آموز است، و از
سوتی تأمل - و گاه انگار
برانگیز. نمونه را به این بخش
از کتاب او، اشاره می کنم.
پی هم آورده، اشاره می کنم و
حکایت اول عبرت آموز است و
لطیف و روح پرور، و به این بند
حدودی نزدیک آفرین. «وکان مولانا
از کتاب او بنگرید:» «وکان مولانا
و أصلح الصلحاء - وله کرامات و
مقامات، و لما مضى إلى رحمة ربّه
خارجاً من زیارة قبر

جز علی بن ابی طالب چه کسی خداوند را به توحید راستین می پرستید در آن هنگام که دروغگویان و کافران بت ها را می پرستند و برای خدا شریک قائل می شوند؟ و جز او چه کسی است که در جنگ های سخت و مردافکن، پیش گام همه قبیله بوده و آن گاه که در بحران های سخت همگان بخل می ورزند، بخشش و بزرگواری نماید؟».

۴. آفاق سیاسی شیعه

دوره های مختلف و اتفاقات گوناگونی که در طول زمان بر شیعیان گذشته، طبیعتاً ادب ایشان را به یک دسته عناصر ادبی قوی مجهز کرده است. (نعمت، ۱۴۰۰ ه. ق، ص ۹۲ و ۹۳). در بررسی سیر ادبی شیعه، با نوع دیگری از شعرو ادب مواجه می شویم که در آن ادبیات به دوره دیگری از رشد خود می رسد، و به ایفای نقش های جدیدی می پردازد؛ در ساحت آن سیاست جدید و مظاهر زندگی جدید نفس می کشد و تأثیرات عمیق و بنیادینی را در یک مجال گسترده تر بر محیط پیرامون خود می گذارد؛ این تحولات با آغاز انقلاب سیاسی و فروپاشی تحت اموی آغاز شده است.

پس از قیام بنی عباس و بوجود آمدن یک فضای مجدد برای رقابت های سیاسی، شعرا و ادبای شیعه نیز نشاط و فعالیت ادبی خود را از سر گرفته و با فاش گوئی صریح و آزادانه، خواسته ها و احساسات سرکوب شده خود را بروز می دهند. بنابراین اگر به حلقه های اولیه زنجیره حیات ادبی شیعه بنگریم و آنها را با حلقه های بعدی آن مقایسه کنیم، در بین آن دو، شکاف و فاصله عظیمی را خواهیم یافت، که نشان می دهد این دو دوره ادبی از نظر صورت ظاهری و مشخصات کلی و عمومی، و حتی در اصل انسجام فکری و ادای مضامین ادبی، تا چه اندازه با یکدیگر متفاوت، و از یکدیگر بیگانه اند.

ادب دوره نخست ساده و بی تکلف و در فکر اولیه خود نا پخته و سهل انگار، و ادبیات دوره دوم (عصر عباسی) دارای درون مایه فکری پخته و متین و صیقل خورده بوده، و در فضائی مملوّ از افکار و احساسات زنده و دامنه دار، با پشتوانه ای از ادله و براهین نقض و میراث گران بهای احادیث، در حال شکوفائی است. (نعمت، ۱۴۰۰ ه. ق، ص ۱۱۷)

اینک به عنوان یک جمع بندی کلی می توانیم خصوصیات و ویژگی های شعر شیعه را، در موارد زیر خلاصه کنیم:

۱. شعر شیعه، آمیزه ای از احتجاج و تصویرگری است. کمیت بن زید در زمینه احتجاج سرآمد شاعران شیعه است.

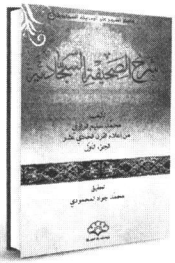
۲. شعر سیاسی شیعه در بردارنده اغراض و فنون شعری متعدّد و متنوعی - چون احتجاج، مدح، رثا، ابتهال، شکایت از ظلم، هجوم و ردّ دشمنان اهل بیت همچون امویان، زبیریان و عباسیان، فنّ

بررسی سیر ادبی شیعه

بأحسن هیئة و أرفع مرتبة،
فقال له: یا مولانا، أئی عمل بلغت
إلی ما أری؟ فقال: إن تلک الأعمال
کاسدة السوق فی هذه النشأة، و
الذی نجانی و بلغنی إلی ما أری
محبّة صاحب هذا القبر علیه السلام.
و کذا مولانا عبد الله التستری علیه السلام.
مثله فی الأوصاف، و رؤی أيضاً فی
عالم المنام بهیئة حسنة، فستل
عن السبب، فقال: إني ناولت طفلاً
- والظاهر أنه قال: یتیم - تقالحة
کانت فی یدی ففرح
بها فی

ویژگی های شعر شیعه

الدنيا، فهذا هو السبب [۳۱]: و این هم توجیهی است که او برای تصحیح این دو مبین حکایت، در کار کرده است: «ولا تستبعد مثل هذا فإنه تعالى الغني المطلق، وإذا قبل من أحد عملاً حقيراً كان أم جليلاً بلغه إلى مراتب الثواب، وكذا في جانب العقاب» [۳۲].

ساختار اسلوبی شعر شیعه

تألیف
محمد سلیم رازی
(من اعلام القرن الحادی عشر)، تحقیق: محمد جواد محمودی، ج ۲، ص ۶۴۸ * ۴۱۶ ص.

که اکنون شرح او، شارحی است از زنجیره حاضر را تشکیل داده است. رازی کیست؟ از کدامین ناحیت برخاسته، نزد کدامین اساتید دانش آموخت و سرانجام کار و بار و روزگار او چگونه بوده

برخی از اعتقادات شیعه

است؟ افسوس که امروزه از این شارح فاضل هیچ نمی دانیم، و - آنگونه که مصحح در مقدمه خود

قصه سرائی و تمثیل و ... می باشد، که همه این اغراض و فنون در یک اصل مشترکند و آن تلاش ادبی مستمر در راه اثبات فضائل و حقانیت و خلافت ائمه اهل بیت، می باشد.

۳. اسلوب شعر شیعه، گاه آرام و استوار بوده راه بیان تقریرگونه و گزارشی و احتجاج عقلی را در پیش می گیرد، و گاه خروشان و انقلابی می شود و از خشم و غضبی سرکش علیه رفتار ناعادلانه دشمنان حکایت می کند، و گاه نیز رقیق و عاطفی و دارای بار احساسی شدیدی می شود، و این، در هنگامی است که دردهای بی پایان علویان را به نظمی گریه خیز می کشد. با اینهمه، ادب شیعی در همه این حالات، زنگی از حزن و اندوه را با خود دارد.

۴. شعر شیعی در موضوعات، معانی و اسالیب خود یک نوع ادبی جدید به شمار می آید، معانی آن برگرفته از موضع سیاسی، مذهبی شیعه است، و اسلوب آن استوار و روان و سرشار از صنایع ادبی مأخوذ از قرآن و احادیث می باشد. (الشائب، ۱۹۷۶ م، ص ۲۳۵-۲۳۳)

چگونگی تأثیر کلام و تاریخ شیعه بر سیر محتوای شعر شیعی

برای ورود به بحث تجلی مفاهیم کلام شیعی در مجموعه اشعار سید حمیری، مناسب به نظر می رسد که ابتدا با شمه ای از اعتقادات زیربنائی کلام تشیع آشنا شویم تا بتوانیم تأثیر این اندیشه ها را بردسته بندی شاعران شیعه در چگونگی پرداختن به این مضامین از سویی، و تجلی و ظهور اعتقادات کلامی شیعه در شعر سید را از سوی دیگر، بهتر دریابیم.

بررسی موارد زیر محتوای کلی اعتقادات کلامی شیعه را پیرامون توحید، نبوت، امامت و مسائل مربوط به آن و برزخ و قیامت به خوبی نشان می دهد.

چنان که گذشت به پیروان امیرالمؤمنین علی علیه السلام که از طریق دوستی و حب شدید و اعتقاد به امامت بلافصل آن حضرت پس از پیامبر؛ پیروی ایشان را پذیرفته اند و امامت افراد غیر از ایشان را - که پیش از آن حضرت در مقام خلافت بوده اند - نفی می کنند؛ شیعه می گویند.

از جمله نشانه ها و علامت های شیعه عبارت است از:

۱. حکم به وجود امام حاضر در همه دوران ها، و جوب نص صریح و آشکار در تعیین عصمت و کمال امام، و نهایتاً محدود کردن ائمه در فرزندان معدودی از سلاله امام حسین علیه السلام.

۲. شیعیان امامیه همگی بر این نکته اتفاق نظر دارند که در هر زمانی بدون شک امامی از ائمه برحق الهی، حاضر و زنده وجود دارد که خداوند به وجود ایشان حجت را بر همه بندگان عاقل و مکلف خود تمام می کند، تا جایی که اتمام و اکمال مصلحت دین در وجود او خلاصه می شود.

۳. ائمه شیعه پس از پیامبر دوازده تن هستند، و پیامبر در زمان حیات خود بر امامت امام علی علیه السلام و سپس فرزندان ایشان امام حسن و امام حسین علیه السلام نص آورده و تأکید کرده اند.

۴. طبق اعتقاد شیعه آنان که کس دیگری را از نظر جایگاه و منزلت بر امیرالمؤمنین علی علیه السلام

بازگفته
است [۱۳۳] -
گذشته از نام شارح - که در
متن آمده - ، تنها می دانیم که او
در محضر علامه خلیفه سلطان
در نخستین سال قرن یازدهم
که در نواسط دهه هفتم آن
بزراد و در اواسط دهه کرده،
قرن بجزد اشاره‌ای
و باز بنابر اشاره‌ای
از خود او، می دانیم که
از اهالی کلین شهرری بوده
است، همین و مقدمه خود کرده
کوشای متن، در شناسائی و نام برده
اثر از شارح را شناسائی و نام برده
اثر از شارح را شناسائی و نام برده
اثر از شارح را شناسائی و نام برده

این شرح یکی از آنرو که در شمار
مهمترین اثر او بشمار می آید.
شروح مختصر صحیفه شریفه
قرار دارد، و دو دیگر از آنجهت
که بسیار معتبر است؛ چه
دستیابی به

برتری دهند؛ گمراه هستند، همانگونه که آنان که جایگاه و مرتبت امیرالمؤمنین علیه السلام را از شأن و مقام رهبری پیامبر کمتر می دانند. نیز ظالم می باشند.

۵. از سوی دیگر پیمان شکنان و آنان که علیه مقام برحق امامت ظلم کردند، و همچنین کسانی که بر امیرالمؤمنین خروج کردند (خوارج)؛ نیز همگی گمراه هستند.

۶. شیعیان امامی و اثنی عشری همگی از نظر کلامی متفق القول هستند که اگر کسی امامت هریک از ائمه دوازده گانه را در حال علم و عمد منکر شود و یا وجوب اطاعت هریک از ایشان را که از سوی خداوند تعیین شده است، رد کند؛ از مسیر صحیح هدایت، خارج شده است. شعر سید نیز مانند دیگر شاعران شیعی آئینه درخشانی از این مضامین کلامی و اعتقادی است:

إذا نألم أحفظ وصاة محمد	ولاعهده يوم الغدير المؤكدا
فإني كمن يشري الضلالة بالهدى	تنصّر من بعد الهدى أو تهودا
و ما لي وتيماً أو عدياً وإنما	ألونعمتي في الله من آل أحدا
بذلت لهم ودي و نصحي ونصرتي	مدى الدهر ما سئيت يا صاح سيدا
فإن شئت فاختر عاجل الغم ضلة	وإلا فأمسك كي تُصانَ وتحمدا

(دیوان، ص ۷۴-۷۳)

ترجمه: «اگر من سفارش پیامبر صلی الله علیه و آله و میثاق قطعی ایشان در روز غدیر را فراموش کنم؛ از آنانی خواهم بود که راه روشن هدایت را به گمراهی محض فروخته اند و پس از تابش نور هدایت بر قلب هایشان، از آن برگشته و نصرانی و یهودی شدند.

مرا با خاندان تیم و عدی چکار! ولی نعمتان من در ره یافتن به سوی حق اهل بیت عصمت و طهارت هستند. مادامی که نفس در سینه دارم و مرا به نام می خوانند همه محبت و خیر خواهی و یاری خود را نثار این خانواده پاک می کنم.

تو اگر می خواهی از روی خواری و گمراهی دیگری را برایشان برگزین تا حزن و اندوهی زود هنگام را برای خود خریده باشی و گرنه به ریسمان ولای این خاندان چنگ بزن تا از همه بدی ها محفوظ بمانی و در دو دنیا ستوده شوی».

۷. متکلمین شیعه درباره پیامبران الهی معتقدند هر رسولی، نبی - که یک مقام، پایین تر از رسول است - نیز هست، اما هرنبی و فرستاده ای رسول نیست. (شیخ مفید، ۱۴۱۳ هـ ق، ۳۴-۴۵)

۸. طبق اعتقاد کلامی شیعیان، پدران و اجداد پیامبر صلی الله علیه و آله از آدم تا عبدالله بن عبدالمطلب علیه السلام

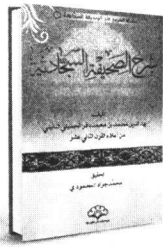
مضامین کلامی
و اعتقادی در
شعر سید جمیری

اینچه شارح
گزارش آن است،
در پی کتاب بسیار آسان بوده،
نیاز به امعان نظر و صرف زمان
چندانی ندارد. بر این اساس، هر
چند شرح حاضر را از نظر ارائه
معانی و نکات فراوان - و بویژه در
ساحت مباحث ادبی - نمی توان با
شرحی همچون ریاض السالکین
بمقایسه گرفت، اما بهمان نسبت
هر اندازه دست یابی به مطالب
جناب خان مدنی زمانبر است،
اصطیاد باز گفته های
محمّد

اعتقاد متکلمین
شیعه درباره انبیاء

کتاب گزار / شماره چهارم و پنجم / بازتاب مبانی سیاسی و کلامی تفکر شیعی

سلیم است
و بی نیاز به امان دقتی
چندان. بهر روی می پندارم که
این شرح تطبیقه گون را، می توان
در شمار پی نوشت های ارجمند
صحیفه شریفه، قرار داد.

۱) شرح الصحیفه النجدیة.
تألیف: بهاء الدین محمد بن
محمد باقر الحسینی النجینی
(من اعلام القرن الثانی
عشر)، تحقیق: محمد جواد
المحمودی، (ج، ۱۶۰ ص.
عشر)، تحقیق: محمد جواد
المحمودی، (ج، ۱۶۰ ص.
عشر)، تحقیق: محمد جواد
المحمودی، (ج، ۱۶۰ ص.
عشر).

یازدهمین حلقه از زنجیره شروح
صحیفه شریفه، اثری است
که هر چند - آنگونه
که اشاره

اعتقادات شیعه

خواهم
کرد - تنها بخش
کوچکی از صحیفه را در خود
دارد، اما از آن رو که پرداخته
عالمی کرماند اما مهاجر و گمنام
است، بسیار ارزشمند می باشد.
محمد بن محمد باقر اصفهانی که
سبزواری ناآشنای اصفهانی از
بیشتر به نام بهاء الدین مختاری از
او یاد شده، در شمار تلامذ علامه
مجلسی و نیز فاضل اصفهانی
هندی بود، که از این هردو، و
نیز شیخ حرّ عاملی، اجازه روایت
داشت. مختاری در سال ۱۰۸۰
بدنیا آمد و چون در سال های
پایانی امپراطوری
صفویه

همگی مؤمن به خداوند و موحد بوده اند و عموی ایشان، حضرت ابوطالب علیه السلام در ایمان کامل درگذشته و آمنه بنت وهب مادر حضرت رسول صلی الله علیه و آله نیز مؤمن بوده و در زمره بهترین مؤمنان محشور خواهد شد.

۹. شیعیان امامی متفقاً به وجوب بازگشت و رجعت عده زیادی از مردگان به دنیا، پیش از وقوع روز قیامت معتقد هستند.

۱۰. وعده به جاودانگی در آتش جهنّم تنها متوجه کافران بالفطره می شود و شامل گنهاران از اهل معرفت خدا و آنان که اهل نماز و اقرار به فرائض و واجبات الهی هستند، نمی شود.

۱۱. بدون تردید، پیامبر صلی الله علیه و آله در روز قیامت برای گروهی از گنهاران امت خود که حتی اهل گناهان کبیره بوده اند، نیز شفاعت می کنند. همچنین امام علی علیه السلام و همه ائمه اهل بیت علیهم السلام برای آمرزش گناهان شیعیان خود در روز قیامت شفاعت خواهند کرد و خداوند به احترام شفاعت ایشان، عده زیادی از گنهاران را از عذاب نجات خواهد داد.

۱۲. گنهارانی که اهل معاصی کبیره هستند، به سبب این گناهان از اسلام خارج نمی شوند، بلکه علی رغم ارتکاب این معاصی و فاسق بودنشان، مسلمان باقی می مانند.

۱۳. اسلام چیزی جدای از ایمان است، هر مؤمنی قطعاً مسلمان نیز هست. اما هر مسلمانی مؤمن نیست.

۱۴. پذیرش توبه تفضل و کرامتی از جانب خداوند است، و ساقط شدن گناهان به وسیله توبه واجب عقلی نیست.

۱۵. همه کسانی که بدعتی در دین ایجاد کنند، کافر هستند و بر امام معصوم واجب است که در زمان گشادگی و تمکن، آنان را پس از آوردن دلیل و برهان و دعوت به سوی راه حق طرد کند. مگر این که از بدعت های خود توبه کرده و به راه راست هدایت شوند وگرنه به سبب رد و انکاری که بر دین دارند، قتلشان واجب است؛ و هریک از آنان که بر این بدعت خود بمیرد اهل دوزخ است.

۱۶. پیامبران و رسولان الهی با وجود این که آدمی و بشر هستند، از نظرشان و منزلت بر فرشتگان برتری دارند. (شیخ مفید، ۱۴۱۳ هـ ق، ص ۶۲، ۴۸، ۴۷، ۴۶)

۱۷. عصمت شأن دائمی تمامی پیامبران الهی علیهم السلام است.

۱۸. قرآن، معجزه بزرگ الهی است و دلیل آن عجز و ناتوانی فصحا و اهل بلاغت و زبان دانان برجسته در معارضه با قرآن و آوردن چیزی مثل آن است.

۱۹. انتخاب شدن پیامبر و امام به نبوت و امامت، مرحمت و کرامتی از سوی خداوند نسبت به آنان است.

۲۰. ائمه اهل بیت علیهم السلام دقیقاً مانند پیامبران معصوم هستند و ارتکاب هیچ صغیره و هیچ نسیان و لغزشی از ایشان جائز نیست، و هیچ دقیقه ای از احکام الهی را فراموش نمی کنند.

کتاب گزار / شماره چهارم و پنجم / بازتاب مبانی سیاسی و کلامی تفکر شیعی

می زیست،
از تاریخ دقیق
رحلت او بی خبریم، تراجم
نگاران این تاریخ را از ۱۱۳۱ تا ۱۱۴۰
ضبط کرده اند [۳۴]. او در شمار
نویسندگان پرکار قرار داشت، و گویا
گذشته از تدریس و افتاضه، بصورت
دائم مشغول به تألیف
۴۶ نیز بوده؛ از اینرو تا
عنوان تألیف از او گزارش
شده است [۳۵]. در شمار این
آثار، می توان به شرحی بر صحیفه
شریفه که او در پی مقدمه این
اشاره کرد. شیهه او در مقدمه این
شرح بسیار زیباست. چه او برای
نخستین بار بهترین گیرد تا
مقدم بر خود را به تقدیم از کتاب او بسیار
علت تدوین این بخش از کتاب او بسیار
نماید. این بخش از کتاب او بسیار
خواندنی است. بنگرید:

أَلَا إِنَّ الْوَصِيَّةَ دُونَ شَكِّ
وَقَالَ مُحَمَّدٌ بَغْدِيرِ خَمٍّ
يَصِيحُ وَقَدْ أَشَارَ إِلَيْهِ فِيهِمْ
أَلَا مَنْ كُنْتُ مَوْلَاةً فَهَذَا
لخَيْرِ الْخَلْقِ مِنْ سَامٍ وَحَامٍ
عَنِ الرَّحْمَنِ يَنْطِقُ بِاعْتِرَافٍ
إِشَارَةٌ غَيْرِ مُضْغٍ لِلْكَلامِ
أَخَى مَوْلَاةً فَاسْتَمِعُوا كَلَامِي
(ديوان، ص ۱۸۵)

ترجمه: «بدون شک وصیت بهترین برگزیده خداوند از میان همه مخلوقات این است که؛ رسول خدا در روز غدیر خم فرمود: من با عزمی راسخ از سوی پروردگار سخن می گویم. سپس در میان همه جمعیت در حالی که به حضرت علی عليه السلام اشاره می کرد، فریاد برآورد؛ ای مردم سخن مرا به گوش جان بشنوید، هر که من مولا و سرپرست اویم این برادرم علی عليه السلام سرپرست و امام اوست».

«و لقد شرحها أصحابنا - رضوان
الله عليهم - شروحاً عديدة أزالوا
بها عن قلوبهم جروحاً شديدة،
فأقاموا بها الأفهام المعوجة عن
أعوجاجها، وأفحموا الأوهام
المحتبة في

برخی از اعتقادات شیعه

۲۱. امام در میان مردم براساس ظاهر ادله و شواهد و احکام دینی حکم می کند.
۲۲. دو فرشته بر مردگان در قبر داخل می شوند: (نکیرو منکر) و از این که پروردگار و پیامبر و صاحب امر و امام آن ها چه کسی است از ایشان سؤال می کنند و پاسخ دادن به این دو بر فرد مسلمان واجب است.
۲۳. خداوند مردگان را در عالم برزخ با بدن هائی شبیه بدن های دنیائیشان قرار می دهد. تا مؤمنان ایشان در آن عالم منتعم و برخوردار باشند و کافرانشان در عذاب و رنج؛ بی آن که اجساد دنیائی آنها که در قبرها قرار دارد، ملاک باشد.
۲۴. به تحقیق از قرآن هیچ کلمه، آیه یا سوره ای حذف نشده و جا نیفتاده است.
۲۵. هیچ رابطه سوء و نفی کننده ای میان گناهان و اعمال نیک و جزای خیر و شر اعمال، وجود ندارد.
۲۶. شیخ مفید معتقد است: کسی که در برهه ای خدا را می شناخته و در اندک زمانی از طول عمرش به او ایمان داشته است؛ جز در حال ایمان نمی میرد، و آن که بر کفر به خدا می میرد کسی است که هیچ زمانی از عمر خود را به توحید ایمان نداشته است. (شیخ مفید، همان، ص ۶۳، ۶۵، ۸۳، ۸۲، ۸۰، ۷۷، ۶۶)
۲۷. تقیه در زمان ترس از آزار مردم و حتی ترس از کف رفتن اموال و هراس از افتادن در دام فتنه ها و رنج ها؛ جائز است، و حتی در پاره ای از مواقع واجب می شود.
۲۸. بهشت و جهنم در این زمان و در حالتی که انسان ها در نشئه دنیا هستند، خلق شده و موجود است.
۲۹. بدان سبب که خداند متعال پیامبر خود را جامع همه خصلت های نیکو و کمالات پسندیده قرار داده و همه مناقب شایسته را در وجود ایشان نهاده است، هیچ منزلت و رتبه عالی را از ایشان نمی توان نفی کرد.

احتجاجها،
و عالجوا بها جروح
جهالات الجاهلین، و عافوا
أنفسهم عن كلوم كلمات
الباطلین، فكم من تحفة شريفة
تُحْفٌ تُحْفٌ فيها طرف كثير من طرف
طريفة فيها طرف كثير من طرف
التقول، و رياض راضية فيها عيون
جارية من علوم صافية في رسوم
دانية، أبوابها ثمانية وثمانية،
جئات عدن تجري من تحتها
الأهوار، ومن منبج
فجرها بحار

الأنوار
 وفي نهر النهار
 وتطبيقه أنيقة وجيزة
 يحققها بوثيقة، شكر الله محمود
 مساعبيهم، ولم يخيب عزم
 ساعبيهم، وجزاهم عن عزم
 الصحيفة بمثوبانه صاحب
 الشريفة، وملاً بشرح
 الضحيفة صفايح
 وجبله بفضله
 ومناص حائفهم،
 ووزين بهم صدور محافل القرب،
 وأفاض عليهم من أمثال الثجم
 والعرب، وأفاض عليهم من رحمانه
 وأبلبها، وعلينا من فيوض بركاتهم
 علينا شريداً، وكم جمعوا من
 علينا شريداً، وكم جمعوا من
 مختلِف أو مخرق، وكم رقاوا من
 خير ما جرى عالماً به عن متأخر
 وأفضل ما جرى به عن متأخر
 متقدميه، غير أن بعضها كتليفتي
 السيد السند المحقق الداماد،
 والمحقق الكاشاني
 فريد ي

۳۰. هیچ یک از اجتهاد و قیاس برای مجتهد جایز نیست. زیرا درباره هر حادثه ای نصی از سوی پیامبر و ائمه علیهم السلام وارد شده، که حکم آن را روشن می سازد. (شیخ مفید، همان ص ۱۱۸، ۱۳۹، ۶۷)

بررسی چگونگی تأثیر اندیشه های شیعی بر شاعران

از بررسی مواردی که در مبحث فوق گذشت، دریافتیم، که محتوای کلامی شیعه تا چه میزان از گستردگی و تنوع برخوردار است. شاعران چیره دستی چون فرزوق، دعبل، کمیت و سید حمیری در اقیانوسی از مفاهیم و مضامین دینی که از سرچشمه زلال وحی و کلام آسمانی معصومین علیهم السلام سیراب گشته اند، غوطه ورنند.

اما با نگاهی به رویه شاعران مختلف در چگونگی پرداختن به این گونه از مفاهیم دینی، می توان دریافت که شاعران شیعه در سرایش اعتقادات محوری مذهب خود به دو دسته عمده تقسیم می شوند، که ما آن ها را به تأثنی از تقسیم بندی که درباره علمای دین در طول تاریخ وجود دارد، شاعران کلامی مذهب و شاعران اخباری مذهب می نامیم.

توضیح اینکه در طول تاریخ، عده ای از شاعران شیعه در اشعار خود بیش از هر موضوع دیگری به مبارزات کلامی و اعتقادی علیه دشمنان مذهب شیعه پرداخته اند و همواره سعی در رد نظریات مخالفان داشته اند.

اینان شعرائی هستند که با وارد کردن روح احتجاج و جدل در شعر خود، در راه احقاق حقوق پایمال شده اهل بیت علیهم السلام و باطل کردن ورد سخنان ناصواب و غیر منصفانه دشمنان ایشان، کوشیده اند. مانند آنچه نزد شاعرانی چون کمیت بن زید و دعبل و دیک الجن می بینیم. آنچه بیش از هر مضمون دیگری از قبیل مدح و رثا، درون مایه شعر کمیت را تشکیل می دهد؛ احتجاج و صبغه کلامی و جدلیست که از آن برای مقابله با دشمنی بنی امیه علیه ائمه علیهم السلام و لجاجت های مخالفان عقیده تشیع بهره می گیرد، و احتجاج های خود را در جهت اثبات حقایق نظریه خلافت امامان معصوم علیهم السلام در قالب مدح، رثا و هجومی ریزد و در این راه شجاعت کم نظیری از خود نشان می دهد.

شعر شیعه در دوران عباسی نیز مانند دوره اموی، نقش یک روزنامه حزبی- سیاسی را ایفا می کرد. همانگونه که مروان بن ابی حفصه شاعر مقرب و رسمی دستگاه عباسیان بوده و مدح آنان را از حد گذرانده و به جوایزی پایان آنان دست یافته است.

در کنار شاعران کلامی مذهب که بیشترین تأثیر را بر انعکاس بنیان های نظری و فکری تشیع در آئینه شعروادب داشته اند؛ عده دیگری از شاعران هستند که بیش از هر موضوع دیگر به نقل و سرایش اخبار و حوادث تاریخی شیعه و به نظم کشیدن مناقب و فضایل و مصیبت های ائمه اهل بیت علیهم السلام، پرداخته اند.

دسته بندی شاعران در مواجهه با مفاهیم دینی

الأفراد في غاية الإيجاز والاختصار
 والإخلال بأكثر مطارح النظائر
 بل لا يتعترض غالباً إلا ببيان
 الموضوعات اللغوية، و ما هو
 من المقاصد الرضوية الفاضوية ليس
 كالتحفة الأدبية، ولا بيان ما
 فيه تحقيقي أدبي، ولا بيان ما
 تفصيل مهمات المسائل، ولا
 ماتتوقراً إليه

نقش شاعران کلامی مذهب

الوسائل،
وإنما أظن في هذا المقام
لايهم ولا يعيد في هذا المقام
من المهم، وبعضها كالكلمات
الطريقة لشيخنا وسندنا العلامة
المجسلي - قدس الله سره القدوسي
- لم يستقص المهمات ولا جميع

الدعوات.
وأما رياض السالكين
للسيد صدر الدين علي بن
المدني الحسيني - فهو وإن
أحمد الحسيني مؤتبه - مفرداً في
درجته وأجل مثوبته، فوجب ما
كان فرداً في آياته في حجم طويل
عذب مشاربه، كان فرداً في حجم طويل
له من النيل عظيم الحجم طويل
النيل لوجوه: إطنابه في تفسير
أحدها: إطنابه في تفسير
الكلمات بالنقل
عن

سید حمیری، شاعری
آخباری مسلک

سید حمیری شاخص ترین چهره در میان شاعران این سبک از ادب شیعی است. شاعری اخباری که با اخلاصی مثال زدنی، بخش عظیمی از اخبار و وقایع حیات امیرالمؤمنین علیه السلام و ائمه دیگر علیهم السلام، همچون واقعه کربلا را به تصویر می کشد، و حجم زیادی از احادیث معصومین علیهم السلام را به نظم در می آورد.

بخش قابل توجهی از شعر سید نمونه خوبی از شعر شیعی است که مملو از عشق نسبت به خاندان عصمت می باشد. اما این همه درون مایه شعر او نیست، شعر سید در بسیاری از موارد از چنان صراحت و بیان جدلی و کلامی و مبارزه عقیدتی آشکاری مایه می گیرد، که نظیر آن را در کمتر شعر سیاسی می توان یافت.

عجبتُ من قوم أتوا أحمداً
قالوا له: لو شئتُ أعلمتنا
إِذا توفيتَ - و فارقتنا
فقال: لو أعلمتكم مفرعاً
بخطبةٍ ليس لها موضعُ
إلى من الغايةِ و المفضُحِ
و فيهمُ في الملكِ من يطمع
كنتم عسيتمُ فيه أن تصنعوا
(ديوان، ص ۱۲۹)

ترجمه: «از آن گروهی در عجبم که با گام ها و (اندیشه ها و نقشه های) به نزد پیامبر آمدند که هیچ دلیل و جایگاهی برای آن نبود.

به ایشان گفتند اگر ممکن است ما را آگاه کنید که پس از مرگ شما سرانجام کار به دست چه کسی خواهد بود و چه کسی پناهگاه و محل رجوع این مردم می شود.

اگر شما وفات کرده و ما را ترک کنید در میان مردم کسانی هستند که در این ریاست و جانشینی شما چشم داشت و طمعی داشته باشند.

پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: اگر پاسخ شما را بدهم و شما را آگاه کنم، بیم آن دارم که درباره جانشین پس از من گناه و نافرمانی کنید و مرتکب امری ناشایست، شوید».

لذا می توان گفت اگر چه سید یک شاعر اخباری مذهب است، اما هرگز جانب احتجاج و بیان اعتقادات ریشه ای را فروگذار نمی کند. بدین ترتیب می بینیم که در طول حکومت عباسیان، شیعه همواره نقش یک مخالف و مبارز سیاسی پرشور و خطر ساز را بازی کرده است. مبارزه ای که اکثر اوقات بر نیروی سپاه و سلاح تکیه نکرده بلکه بر یک جدل کلامی و سرایش تاریخ گرا استوار بوده است. این مناظرات تاریخی و کلامی به خوبی خطوط اصلی تفکر سیاسی دو حزب شیعیان و عباسیان را معین می نماید. حتی در جایی که شاعری همچون سید به نقل داستانی صفحاتی از زندگی ائمه علیهم السلام می پردازد. در واقع به دنبال ترسیم سیمای دل انگیز یک حاکم الهی

أئمة
اللغة، و ذکر ما
لکل من مطب عليها بیان الخلاف
وإن لم یستن حاصله من الاختلاف.
و ثانیها: خروج عن المقام فی العلوم
مقامات، و تعرضه للتطویل فی
الأجنیبات مثلاً بعد من المقام فی
أبعد المسافات؛ کتبخونه للسیر و
التواریخ فی اکثر الروضات.
و ثالثها: التکریر فی تفسیر
المفردات اللغویة و ذکر المسائل
و القواعد الأدبیة، فکثیراً ما یفسر
الکلمة وینقل فیها کلمات الکلمة،
ثم إذا مررت علیها أختها أو هی
بعینها أعاد ما أسلفه
عنهم، ذهبلاً

مبارزه سیاسی
و سرایش شعر

عن الإعادة أو عن شينها، وفي عبارات الدعاء حيث يذكر أولاً فقرات عديدة متصلة ثم يقول: قوله **بِإِذْنِ كَذَا** معناه كذا، وهكذا إلى أن يأتي على آخر تلك الفقرات» [۳۶].

آنگاه پس از این نقد مستدل و منطقی، انگیزه خود برای تدوین این شرح را، اینگونه باز می‌نماید: «ومع ذلك فإنه من محال البحث والتدقيق فيها و فيما لا يليق، و مع ذلك قد فاتتكم ونكات حسان خبئتها بعدكم من أغصان رياضها، أو غرست أصول أشجارها فنمت إلى حصول

جایگاه مجادلات کلامی در شعروادب

نما رها، وأبحاث واردة عليهم، واعتذارات صادقة عما لديهم مما لا يجوز عليه الإضاعة و يأيي الكريم فيه إلا من الإذاعة. فاستخرت الله سبحانه سائلاً و توفيقه وأمانه، و شرعت بعونه و حسن تأييده في شرحها، راجياً إتمامه بتسديده على ما

مبانی سیاسی و کلامی شیعه در شعر سید حمیری

تعلمت، و كما أحب و أريد» [۳۷]. آنچه امروز از این کتاب بدست است اما، تنها شرح دعای بیست و ششم و بخشی از شرح دعای بیست و هفتم صحیفه را در خود دارد. آنگونه که مصحح

و بی نقص بوده، تعریضی کاملاً پنهان و پوشیده به سیاست‌های غلط حُکام زمانه دارد. این جدل و مناظرات با پیشرفتی روزافزون پا به وادی فقه نهاد و درگیری‌های دامنه‌داری میان فقهای شیعه و سنی ایجاد شد؛ همانگونه که پژواک این مجادله کلامی را در گوش جان شعروادب نیز به روشنی می‌توان دریافت. تا جایی که یک نوع شعر سیاسی خاص پدید آمد که بیان‌گر نقطه نظرات سیاسی و مذهبی ائمه شیعه از سونی، و مخالفان ایشان همچون عباسیان از سوی دیگر بود. این نوع شعر حجم وسیعی از ادبیات این دوره را به خود اختصاص داد و تأثیر و جایگاه ویژه‌ای نزد این دو حزب، و نیز نزد مردم پیدا کرد. (رک. عزالدین اسماعیل، ۱۹۸۰ م، ص ۵۳)

نتیجه

شعروادب شیعی همواره با محوریت موضوعات جانشینی و خلافت بی چون و چرا و بلافصل حضرت امیر **ع** پس از پیامبر اکرم **ص**، غاصبانه بودن خلافت و حکومت دیگران، مدح حضرات معصومین **ع**، سرایش مظلومیت‌ها و مصیبت‌های بی پایان خاندان پیامبر **ص** و بیان احتجاجی از نظریات سیاسی و اعتقادی حزب شیعه، در خدمت بیان مبانی اعتقادی شیعیان بوده است. شعر سیاسی شیعه در بردارنده اغراض و فنون شعری متعدد و متنوعی چون احتجاج، مدح، رثا، ابتهال و شکایت از ظلم به درگاه الهی، هجو و ردّ دشمنان اهل بیت، فنّ قصه‌سرایی و تمثیل و... می‌باشد که همه این اغراض و فنون در یک اصل مشترکند، و آن تلاش ادبی مستمر در راه اثبات فضائل و حقانیت ائمه اهل بیت **ع** است.

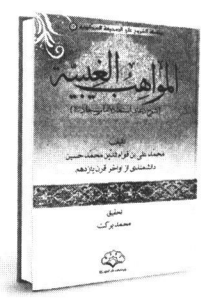
یکی از برجسته‌ترین چهره‌های شیعه در دوران عباسی اول که سهم بزرگی در خلق اشعار خالصانه شیعی دارد؛ سید حمیری می‌باشد که مبانی سیاسی و کلامی تفکر شیعی در اشعار وی تجلی یافته است. او شاعری است اخباری و کلامی مذهب، که با اخلاصی مثال‌زدنی بخش عظیمی از اخبار و وقایع حیات امیرالمؤمنین **ع** و ائمه دیگر **ع**، همچون واقعه کربلا را به تصویر می‌کشد، و حجم زیادی از احادیث معصومین **ع** را به نظم درمی‌آورد؛ تا جایی که شعرا و را به حق می‌توان تاریخ منظوم شیعه دانست. مبانی کلام شیعه همچون اعتقاد به وجود امام حاضر در همه دوران‌ها، و جوب نص صریح و آشکار در تعیین عصمت و کمال امام، اعتقاد به ائمه دوازده‌گانه پس از پیامبر **ص**، گمراه شمردن دشمنان و منکرین اهل بیت **ع** و... در آئینه شعر سید حمیری ظهور و نمود چشمگیری داشته است.

منابع و مآخذ

- القرآن الکریم.
- ابن منظور، أبو الفضل جمال الدین محمد بن مکرم، (۱۴۱۲ق)، لسان العرب، مؤسسة التاریخ العربی، بیروت.

می کند [۳۸]، از این متن
تنهایی نسخه بدست داشته،
که گویا بخت مؤلف از این کتاب
آن، نسخه نیست، بر این اساس
شناخته شده نیست، صحیفه
اگر مؤلف دیگر ادعیه صحیفه
را شرح کرده هم،
امروزه از آن محرومیم
و دروغ که داریم.
آن بدست خود سخت
مختاری در شرح السالکین و
مناظر از ریاض السالکین و
از این رو برخی او را حاشیهای
نراجم نگاران، شرح او را می توان
بر ریاض دانسته اند، اما می تواند
گفت که هر چند این کتاب تا به
بر آن شرح است، بر آن نیست، و خود
تعلیقه‌ای بر آن نیست، اما بهیچ وجه
شرحی مستقل بحساب می آید.
در ابتدای این معرفی کوتاه به
شخصیت علمی بهاءالدین،
اشاراتی مختصر داشتم، جای بسی
بهروری است اگر روزی دستنویست
کامل این کتاب را فراینگ آوریم.

- اسماعیل، عزالدین، (۱۹۸۰م)، فی شعر العباسی الرؤیة والفن، دون الطبع، دارالمعارف، قاهرة.
- آل کاشف القطی، محمد حسین، (دون تاریخ)، أصل الشیعة وأصولها، ط ۱۰، مطبعة النجاح، قاهرة.
- الجوهري، إسماعیل بن حماد، (۱۴۰۷)، صحاح اللغة، دارالعلم للملایین.
- الحمیری، سید، (۱۴۲۰ق)، دیوان شعر سید حمیری، ترجمه و ضبطه و قدّم له، ضیال الدین الاعلمی، ط ۱، منشورات مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، بیروت.
- خوانساری، میرسید محمدباقر، (۱۳۳۶ش)، روضات الجنات فی أحوال العلماء والسادات، ترجمه: محمد باقر ساعدی خراسانی، دون تاریخ الطبع، انتشارات اسلامیة.
- زبیدی، مرتضی (محمد بن محمد)، (۱۳۰۶)، تاج العروس، دارالمکتبة الحیاءة.
- الزینی، محمد حسین، (۱۹۳۸م)، الشیعة فی التاریخ، مطبعة العرفان، صیداء، لبنان.
- سامی النشار، علی، (۱۹۶۹م)، نشأة الفكر الفلسفی فی الإسلام، ط ۴، دارالمعارف، قاهرة.
- السبیتی، الشیخ عبدالله، (۱۹۷۸م)، تحت رایة الحق مناقشة موضوعیة مع أحمد امین فی فجر الإسلام، ط ۴، مطبوعات النجاح، قاهره.
- الشائب، أحمد، (۱۹۷۶م)، تاریخ الشعر السیاسی إلى منتصف القرن الثانی، دون الطبع، مکتبة نهضة المصریة، قاهرة.
- الشهرستانی، عبدالکریم بن أبی بکر، أحمد، (۱۹۶۲م)، الملل والنحل، دون الطبع، مؤسسة الحلبي و الشراكة، تحقیق: عبدالعزيز محمد الوکیل لتوزیع و النشر، قاهرة.
- الشیخ المفید، (۱۴۱۳ق)، الإرشاد، ترجمه: سید هاشم رسولی محلاتی، نشر علمیة اسلامیة، قم.
- طه حمیده، عبدالحسیب، (۱۹۵۶م)، أدب الشیعة إلى نهاية القرن الثانی الهجری، ط ۱، مطبعة السعادة، مصر.
- العاملی، السید المحسن الأمين، (۱۹۵۸م)، عیان الشیعة، دون الطبع، مطبعة الانصاف، بیروت.
- محمود، عبدالقادر، (۱۹۶۹م)، الامام جعفر الصادق رائد الشیعة و السنة، دون الطبع، المجلس الأعلى لرعاية الفنون و الآداب، قاهرة.
- المظفر، محمد حسین، (۱۳۵۲ق)، تاریخ الشیعة، مطبعة الزهراء، النجف الأشرف.
- نعمت، عبدالله، (۱۴۰۰ق)، الأدب و فی ضل تشیع، ط ۲، دارالتوجیه الاسلامی، بیروت - کویت.
- النوبختی، حسن بن موسی، (دون التاریخ)، فرق الشیعة، دون الطبع، طبعة النجف الأشرف.
- الوائلی، احمد، (۱۹۸۱م)، هویة التشیع، ط ۲، مؤسسة أهل البيت، بیروت.
- الوجدی، محمد فزید، (۱۹۲۴م)، دائرة المعارف لقرن العشرين، دون الطبع، مصر.

تا بنوایم حاصل دستریج او را در
این کتاب، بتمامی به استفادہ
گیریم؛ و ما ذلک علی الله بیعدا!
۱۲. المواهب الغیبیة
(شرح دعای استعاذہ امام
سجاد علیه السلام)، تألیف: محمد علی
بن قوام الدین محمد حسین
دانشمندی از
اواخر قرن